

Woord vooraf

Van 17 juli tot en met 11 september 2011 wordt in de Janskerk, het publiekscentrum van het Noord-Hollands Archief, de tentoonstelling *Blik op Haarlem, de tekeningen en prenten van Cornelis van Noorde (1731-1795)* in het Noord-Hollands Archief gehouden. Met deze tentoonstelling gaat een lang gekoesterde wens van Frans Tames, de oud-conservator van de topografisch-historische beeldcollecties van het Noord-Hollands Archief, in vervulling. Frans Tames, die dit jaar met pensioen ging, is namelijk al jaren een grote bewonderaar van de veelzijdige Haarlemse kunstenaar Cornelis van Noorde.

En terecht, want Cornelis van Noorde mag met recht een meester worden genoemd. Gebruikmakend van diverse technieken (tekening, aquarel, ets, gravure en houtsnede) leverde hij zijn werk onder meer aan voor de drukkerij en lettergieterij van Johannes Enschedé. Hij maakte portretten en voorstellingen van dieren en religieuze onderwerpen en vervaardigde daarnaast kopieën naar oude meesters.

Het meest belangrijk zijn de topografische tekeningen van Haarlem en omstreken, die met hun fijne penvoering, levendige stoffering en vaak fraaie kleuren, een prachtig beeld geven van het stedelijk en landelijk leven in en rond Haarlem in het midden van de 18de eeuw.

Heilige Geesthuis vlak voor de afbraak. Cornelis van Noorde, 1768. Op deze plek verrees later het Hofje van Oorschot.

Zeer bijzonder aan het werk van Cornelis van Noorde is dat hij niet zelden in zijn werk aandacht besteedt aan het veranderend beeld van de stad en zijn omgeving. Huizen, gebouwen en locaties worden regelmatig met grote nauwgezetheid vóór en na de sloop of aanpassing vastgelegd. De betrokkenheid van Van Noorde bij deze veranderingsprocessen blijkt vaak uit de annotaties aan de achterzijde van de tekeningen.

En daar waar de topografisch-historische atlas van een archiefdienst juist bedoeld is voor de vastlegging en registratie van het veranderend stadsbeeld in de loop der eeuwen zal het dan ook geen verwondering wekken

dat het Noord-Hollands Archief maar liefst 1100 werken van zijn hand bezit: 250 tekeningen, 100 schetsen en 750 stuks grafiek.

Tegelijk met de tentoonstelling komt deze NHA nieuws special uit, met daarin een aantal boeiende bijdragen over het leven en werk van Cornelis van Noorde van de hand van enkele Haarlemse historici. Met de tentoonstelling en de special wordt door alle betrokkenen uiting gegeven aan hun grote bewondering voor deze veelzijdige Haarlemse meester.

Lieuwe Zoodma
directeur van het Noord-Hollands Archief en
gemeentearchivaris van Haarlem

Cornelis van Noorde, een veelzijdige Haarlemse kunstenaar

Cornelis van Noorde (1731-1795) is de boeiendste Haarlemse topografische kunstenaar van zijn tijd. Deze bijdrage belicht de veelzijdigheid van deze kunstenaar.

Haarlem kent een lange traditie als het gaat om het beschrijven, bezingen of afbeelden van de stad en haar omgeving. Aan het begin van de 17de eeuw bleef Claes Jansz Visscher (1587-1652) met zijn twaalf gravures nog op gepaste afstand van de ghenoechelijke *Stadt Haerlem of daer omtrent*. Ook de omstreeks 1700 uitgegeven twaalf *Gesigten buyten Haarlem* van Jan van der Vinne geven de naaste omgeving van de stad weer. In *Zegepralent Kennmerland* van dertig jaar later ligt het accent op de buitenplaatsen van de vermogende Amsterdammers die hier waren neergestreken. Nog weer dertig jaar later (1761-1763) zoemen de kunstenaars Hendrik Spilman (1721-1784) en Cornelis van Noorde in hun *Aangenaame Gezichten in de Vermakelyke Landsdouwen van Haarlem* nog meer op de stad in. Maar nog steeds is het de stad vanaf het Spaarne, de Leidsevaart, de singels of vanaf het hoge duin bij Bloemendaal. Men nadert de poorten maar gaat er niet naar binnen. De nadruk in al deze prentwerken ligt eeuwenlang op de natuurbeleving, vandaar superlatieven als genoegetijk, zegepralend, aange-

naam, vermakelijk en plaisant. De uitgever van het prentwerk van Spilman en Van Noorde is daar heel duidelijk over in zijn voorwoord, dat ook als een verantwoording te lezen is. Het landschap dwingt bykans elk bedachtzaam mensch om aan de goedgunstige schikkinge van den Algoeden Schepper en Bestierder met een dankbaare ziel te gedenken. Het waren niet zomaar mooie plaatjes, maar plaatsen waar je God in de natuur tegen kon komen. Eigenlijk waren de *Aangenaame Gezichten* een ode aan de Almachtige Schepper. In die schitterende natuur zag men een bewijs voor het bestaan van God. Geen wonder dat de kunstenaars de stad niet binnengingen!

Stadsgezichten

Wie ging er dan wel de stad in? Vooral het schilderen van het stadsgezicht, uitsluitend als een topografische interesse, had omstreeks 1660 veel aanhang gekregen. Kunstenaars als de gebroeders Job (1630-1693) en Gerrit Berckheijde (1638-1698) uit Haarlem en Jan

van der Heyden (1637-1712) uit Amsterdam hadden hiertoe de aanzet gegeven. Collega's Jan (1622-1666) en Abraham Beerstraten (geb. 1644) trokken in de 17de eeuw door Nederland om steden en dorpen te tekenen. Roeland Roghman (1597-1686) deed hetzelfde met burchten en kastelen. Toch was er nog steeds geen sprake van het stadsgezicht als genre. Dat gebeurde pas in de 18de eeuw toen het merendeel van de kunstenaars zich ging toeleggen op een exacte weergave van topografische voorstellingen. Door een veranderende markt en andere opdrachtgevers kwam het stadsgezicht als schilderij steeds minder voor. De tekening was voor verzamelaars de meest geliefde vorm. Na 1725 kende bijna iedere stad zijn eigen chroniqueur met tekenstift die niet anders dan ter verheerlijking en vermaak zijn woonplaats met omgeving vastlegde. Een stadsgezicht of een afzonderlijk gebouw. Naast de voornamelijk plaatselijk werkende kunstenaars zwierf een aantal collega's door Nederland om alle schilderachtige plekjes te vereeuwigen. Grote namen op dit gebied zijn Jan de Beijer (1703-1780), Cornelis

Brouwersvaart. Aquarel, gesigneerd en gedateerd rechtsonder: C.V:Noorde, ad Viv: del: 1776. Noord-Hollands Archief, inv.nr. 53-004065.

Pronk (1691-1759), Abraham Rademaker (1675-1735) en Abraham de Haan (1707-1748). Hun tekenexpedities werden grotendeels ondernomen in opdracht van verzamelaars of uitgevers. De verzamelaars vulden hun atlasen ermee en de uitgevers lieten er prenten van vervaardigen om deze met een korte beschrijving in boekvorm uit te kunnen geven. Een van de eerste werken op dit gebied (Kabinet van Nederlandsche en Kleefsch

Outheeden) verscheen in 1725 bij de Amsterdamse uitgever Isaac Tirion en bevatte 300 prenten naar tekeningen van Abraham Rademaker. Maar liefst 900 prentjes zijn te vinden in *Het Verheerlykt Nederland of Kabinet van Hedendaagsche Gezigten*, dat in negen delen tussen 1745 en 1774 bij dezelfde uitgever verscheen. Hiervoor waren drie kunstenaars op pad geweest, terwijl Hendrik Spilman alles in prent had gebracht. Deze periode was

tevens het hoogtepunt van het Nederlandse stadsgezicht, dat in boekvorm nu voor velen binnen handbereik lag. Geen ode aan de Schepper, maar de geschiedenis van het vaderland aan de hand van gebouwen, ter bevrediging van het sterke vaderlands gevoel. Aan het eind van de 18de eeuw ging langzamerhand het romantische aspect weer een rol spelen. Er is meer aandacht voor licht- en kleureffecten dan voor een juiste weergave

Noorder Buiten Spaarne. Pen en penseel in grijs, gesigeneerd en gedateerd rechtsonder: C.V.Noorde 1768. Noord-Hollands Archief, inv.nr. 53-001152M.

van gebouwen en andere plekjes buiten de stad. Een plens zonlicht, een opstekende storm of een naderend onweer zijn voortaan meer geliefd dan exact weergegeven stadsprofielen. Maar niet alle veranderingen zijn van artistieke aard. Door de komst van de Fransen en de vestiging van de Bataafse Republiek in 1795 kwam er ook een einde aan de topografische traditie. De gegoede klasse, jarenlang de trouwe opdrachtgever, raakte de bevoorrechte positie kwijt, waarmee het afzetgebied voor de topografische tekenaars kwam te vervallen.

Langzamerhand nam het schilderij de plaats van de tekening weer in. Pas toen omstreeks 1860 de fotografie zijn intrede deed, zijn we weer op de hoogte van de bebouwde omgeving, net in een periode dat door sloop veel

van het getekende verleden van de kaart wordt geveegd.

Cornelis van Noorde

Kende bijna ieder dorp of elke stad zijn topografische kunstenaar, voor Haarlem is dat zeker Cornelis van Noorde geweest. Het bijzondere aan hem is dat hij zelden een klakkeloze kopiist van het stadsgezicht was. Afbeeldingen die op het eerste gezicht alleen de bestaande toestand van dat moment weergeven, blijken niet zonder reden getekend te zijn. Meerdere malen is er sprake van vóór de sloop en de situatie daarna, waardoor hij juist het veranderende stadsgezicht wist vast te leggen. Zijn interesse voor deze veranderingen blijkt vaak uit annotaties aan de

achterzijde van zijn tekeningen. Natuurlijk zijn er tekeningen die alleen het landschapelijk schoon weergeven, waarschijnlijk in opdracht van verzamelaars. Er zijn aanwijzingen dat Van Noorde voor hen enkele series vervaardigde in een bepaalde techniek en op een bepaald formaat. Pas wanneer een oevrecatalogus van zijn werk zal worden samengesteld, zal de omvang van dergelijke series blijken.

Een aparte charme die van zijn werk uitgaat, wordt veroorzaakt door de stoffering van zijn tekeningen. Van Noorde bevolkt de stad met druk converserende mensen, ruiters te paard, hollende honden en rijdende koetsen. Ook in de weilanden is het vee meestal goed voorhanden. Om grote waterpartijen te verlevendigen tovert hij alles om in een winterlandschap.

Schaatsers trekken aan ons voorbij, er worden sleden voortgeduwd en aan de oevers ijzers ondergebonden. In grote stukken lucht ontdekt men meestal een v-vormige vlucht vogels. Soms wordt zijn tekenstijl wel wat stijf en houderig genoemd, maar de juiste combinatie van de stad en zijn bewoners maakt hem tot de boeiendste Haarlemse topografische kunstenaar van zijn tijd. Het Noord-Hollands Archief bewaart er honderden werken van (zie voor nadere gegevens hierover het artikel van Wim Cerutti).

Alleen zijn collega's Hendrik Tavenier (1734-1807) en Hendrik Spilman hebben in hetzelfde gebied een vergelijkbare productie gehad en een nog grotere daarbuiten. Van Noorde maakte alleen een reisje door Nederland in

1756, maar meer voor zijn plezier dan in opdracht. Dat hij minder reislustig was dan zijn collega's ligt misschien aan het feit dat hij als kunstenaar naast de topografie nog een groot aantal andere specialismen beoefende en ook op bestuurlijk niveau in de stad actief was.

Inspiratie

Cornelis van Noorde werd op 14 maart 1731 te Haarlem gedoopt als zoon van Rijkjes van Noorde en Josina van den Berg. Zijn vader had een bakkerij in de Kleine Houtstraat op de hoek van de Patiëntiestraat. Van de vijf jongens en vier meisjes uit dit huwelijk bleven er drie in leven, de genoemde Cornelis, Jacob en Wilhelmina. Cornelis was genoemd naar zijn beide grootvaders, Cornelis van Noorde en Cornelis van den Berg. Zij waren respectievelijk geboren in Genemuiden en Leiden, maar trouwden beiden als jongeman in Haarlem.

De vader van onze kunstenaar trouwde op 23-jarige leeftijd met Josina van den Berg. Over een broer van Josina, ook Cornelis geheten, vinden we een uitvoerig levensbericht in een handschrift van een tijdgenoot.

Groot liefhebber van de tekenkunst in de welke hij tot onderregter gehadt heeft Frans Decker. Hij oefent sig in de selve voor plijsier en teekent voornamentlijk fraij schilderspoutraitten, met couleuren en oost indische inkt. Hij besit ook een groote party fraije Papier kunst en voornamentlijk een considerabele versaamling van schilders portraitten. Hij heeft vele jaaren bode op Amsterdam geweest

Noorder Buiten Spaarne. Aquarel, gesigeneerd en gedateerd rechtsonder: door C.V. Noorde, na't leeven get. 1763. Noord-Hollands Archief, inv.nr.53-004621.

daar hij dagelijks met brieven na toe reijdsen en weder terug kwam, maar heeft sedert 1753 dat ampt gequiteert en leeft nu stilletjes met zijn vrouwtje op de oude gragt, hem dagelijks vermakkende met zijn liefhebberij.

Zijn vrouwtje Josina Verbeek met wie hij in 1744 was getrouwd, overleed in 1766 op 58-jarige leeftijd. Enkele maanden later hertrouwde de weduwnaar Wilhelmina van Kleeff, weduwe van Jan Mensing, ook kunstenaar en vooral bekend om het schilderen van uithangborden. Het ligt zeer voor de hand dat Cornelis van Noorde door zijn creatieve oom bij zijn beroepskeuze is gestimuleerd.

Levensloop

Zijn vader Rijkjes van Noorde overleed in 1753, waarna zijn weduwe de bakkerij overnam. Toen zij in 1760 overleed, bleek dat haar drie kinderen nog vrijgezel waren en bij haar in huis woonden. Jacob nam de bakkerij over en Cornelis verhuisde met zijn zusje naar een huis in de Schagchelstraat. In een testament uit 1763 verklaarden zij elkaars erfgenamen te zijn indien zij nog ongehuwd zouden samenwonen. Maar daar kwam in 1765 verandering in toen Wilhelmina met de schrijnwerker Hendrik Seelen trouwde. Het paar vertrok naar een huis in de Kleine Houtstraat. Cornelis verhuisde naar de Oude

Frans Decker (1684-1751), leermeester van Cornelis van Noorde. Pentekening, onbekend. Noord-Hollands Archief, inv.nr.53-013713.

Gracht, het tweede huis ten noorden van de Stoofsteeg (nu nr. 51), welk huis hij had geërfd uit de boedel van zijn overleden oom Cornelis van den Berg. Daar woonde hij nog tot 1783 ongehuwd. In dat jaar trouwde hij op 52-jarige leeftijd met Catharina Seelen, de zus van Hendrik, die de man van zijn zusje Wilhelmina was. Omdat zij zo laat trouwden bleef hun huwelijk kinderloos.

Cornelis van Noorde overleed op 16 oktober 1795, enkele maanden voor de grote politieke omwenteling. Hij werd vier dagen later begraven in de Nieuwe Kerk. Als doodsoor-

zaak vermeldt het lijkregister verval van krachten. De kunstcollectie liet Catharina begin november 1796 door collega Vincent Jansz van der Vinne veilen. In 1807 verkocht ze het te grote huis aan de Oude Gracht om elders kleiner te gaan wonen. Echter niet in Haarlem want een overlijdensdatum van haar is daar niet gevonden.

Opleiding

Heeft oom Cornelis van den Berg zijn neefje op het juiste spoor gezet, zijn opleiding tot kunstenaar kreeg Van Noorde van Frans Decker (1684-1751). Diens werk bestond voornamelijk uit geschilderde en getekende portretten, als historische voorstellingen. In opdracht van het Haarlemse stadsbestuur restaureerde hij in 1743 de gravenportretten op het stadhuis. Behalve Van Noorde behoorden Cornelis van den Bergh, Gerrit Bouman, Hendrik Budde, Cornelis Elout, Jan de Groot, Taco Jelgersma, Claes van der Poel, Frank van der Putten, Abraham Verrijck en Hendrik Verwey tot zijn leerlingen. Maar een heel klein aantal van hen zou naam maken als kunstenaar.

Na de dood van Frans Decker nam een van zijn leerlingen de opleiding van Van Noorde over. Het was Taco Jelgersma (1702-1795), die vooral bekend werd om zijn fraaie krijtportretten. Op het laatst van zijn leven woonde hij in bij Deckers weduwe aan de Bakenessergracht. Hij overleed enkele maanden eerder dan Van Noorde. Het is opvallend

dat beide leermeesters het portret zo hoog in het vaandel hadden. De portretkunst is maar een klein deel van Van Noordes oeuvre geworden. Van Noorde was een kind van zijn tijd en koos vooral het stadsgezicht als onderwerp. Vraag en smaak waren duidelijk veranderd.

Portretten

Wanneer we zijn portretten bekijken, heeft Van Noorde ruim honderd personen in de meest uiteenlopende technieken afgebeeld: aquatint, mezzotint, gravure, ets, aquarel, pastel en inkt. Ruim vijftig schildersportretten zijn van zijn hand bekend, een toen gewild verzamelobject bij portretverzamelaars. Een klein deel is maar naar het leven getekend. Meestal waren de voorgestelde personen niet meer in leven en werden schilderen naar oude meesters gekopieerd (zie ook het artikel van Alexander de Bruin). De andere portretten omvatten personen die familie waren, personen die belangrijke maatschappelijke functies vervulden of die door hun hoge leeftijd opvielen. Vooral honderdjarigen hadden zijn speciale belangstelling.

Johannes Enschedé

Een van zijn vroegste zelfstandige werken is een zelfportret in houtgravure uit 1748. Deze techniek was hij toen goed meester gezien een groot aantal werkstukken die hij leverde voor de drukkerij en lettergieterij van Johannes Enschedé (1708-1780) te Haarlem.

Deze wist een aantal kunstenaars om zich heen te verzamelen, zoals Hendrik Spilman, Jacob Folkema (1692-1767) en Hermanus Numan (1744-1820), die graveerden voor de Enschedé-uitgaven. Hiertoe behoorde ook Van Noorde, die voor de firma het meest productief was: titelvignetten, initialen, alfabetten, boekillustraties in houtgravure, en ook kopieën naar zeer oude voorbeelden in dezelfde techniek. Het meeste werk voor Johannes Enschedé ontstond tussen 1748 en 1769.

Naast een zakelijke verhouding was er waarschijnlijk ook een vriendschappelijke relatie tussen hen, wat onder andere blijkt uit het ontwerpen van een titelpagina en een bijdrage in de vorm van een aquarel voor het *liber amicorum* van Johannes Enschedé. Hij tekende de titelpagina van Enschedés gastenboek en gezichten vanuit zijn tuin aan de Brouwersvaart. Ook portretteerde hij zijn vriend en broodheer meerdere keren, evenals overige familieleden.

Kopie

Het werken in zoveel verschillende technieken heeft Van Noorde waarschijnlijk geleerd bij de Enschedés, evenals het kopiëren naar oude meesters. In 1769 maakte hij een prenttekening of facsimile naar een schilderij van Jan van Eyck (1437) uit het bezit van Johannes Enschedé, voorstellende de Heilige Barbara. Vooral de Amsterdamse koopman en kunstverzamelaar Cornelis Ploos van

Cornelis van Noorde. Zelfportret, houtsnede. Noord-Hollands Archief, inv.nr.53-014025.

Amstel (1726-1798) experimenteerde veel met deze toen nieuwe reproductietechnieken. Maar ook Van Noorde behaalde geheel op eigen wijze uitstekende resultaten, vooral in de crayonmanier waarbij krijttekeningen ‘levensecht’ werden gekopieerd. Ook de Heilige Barbara-gravure wijst op een bijzonder groot vakmanschap.

Het kopiëren van oude schilderijen op een handzaam papierformaat was in Van Noordes tijd een apart genre. Vooral verzamelaars konden op die manier toch beschikken over belangrijke werken in hun atlas. Voor Van Noorde stonden werken model van onder meer Rembrandt, Frans Hals, Jan Steen, Jan de Bray en Johannes Verspronck. Voor één kunstenaar had hij duidelijk een

zwak. Dat was Jan van Goyen (1596-1655), wiens tekenstijl hij meesterlijk kon imiteren. Letterlijke kopieën zijn er van zijn hand niet bekend, maar wel zwartkrijttekeningen in de stijl van Van Goyen. Bij deze tekeningen paste hij zijn signatuur aan door de C en N te schrijven als het monogram van Van Goyen. Een andere interesse die Van Noorde had waren religieuze voorstellingen. Het overvloedig herte, of Nagelatene Verzen van den Godvruchtigen van Jan Luyken, uitgegeven in 1767, illustreerde hij met 85 etsen. Uit 1763 dateert een schilderij met als onderwerp Abrahams offer, dat zich in het Frans Hals Museum bevindt.

De Heilige Barbara. Printtekening door Cornelis van Noorde, uitgegeven door Johannes Enschedé in 1769. Ets naar schilderij van Jan van Eyck uit 1437 dat in bezit was van Johannes Enschedé. Noord-Hollands Archief, inv.nr.53-001447.

Teekenacademie

Was het schilders- of Sint-Lucasgilde lange tijd een gilde waar de kunstenaar zijn opleiding genoot bij een meesterschilder, in de 18de eeuw werd het meer een vakvereniging en was een lidmaatschap alleen belangrijk om je als zelfstandig kunstenaar te kunnen vestigen. Voor Van Noorde vond dat lidmaatschap plaats in 1761. Les kreeg hij toen al niet meer. Wel voorzag hij als tekenmeester in zijn levensonderhoud. Leerlingen waren onder meer Augustijn Claterbos, Warnaar Horstink (1756-1815) en Johannes Swertner, allen topografisch werkende kunstenaars.

De meeste leerlingen kreeg Van Noorde op de Haarlemse Teekenacademie, waar hij lange tijd zowel als leraar als als bestuurslid een belangrijke rol speelde. In 1772 vond in Haarlem de oprichting van dit instituut plaats. De aanleiding was onder meer het feit dat de ware kunstbeoefening was vervallen tot een fabrieksmatige productie, waar vooral de behangselateliers schuldig aan waren. Vele aankomende kunstenaars kregen daar hun opleiding. Ook zag men in het tekenonderwijs een manier om een goed vak te leren.

Door de enorme economische malaise aan het einde van de 18de eeuw was dit type onderwijs wellicht een manier om weer goedgeschoolde kunstenaars en ambachtslieden te krijgen. Behalve notabele hoofddirecteuren waren er zes directeuren voor bestuur en onderwijs. Behalve Van Noorde waren dat zijn leermeester Taco Jelgersma,

Hendrik Meijer, Christiaan Henning, Leendert Overbeek en Paul van Liender. Men begon tweemaal in de week tekenlessen te geven in de portierswoning van de Zijlpoort. Maar in 1775 verhuisde de Teekenacademie naar het huis van de medeoprichter Pieter Teyler van der Hulst in de Damstraat, in 1781 naar het Hof van Holland in de Warmoesstraat. Onder andere door de ongunstige tijden en financiële perikelen werd de Teekenacademie op 6 november 1795 notarieel ontbonden. Dat was precies drie weken na de dood van de medeoprichter Cornelis van Noorde.

Het tekenonderwijs bestond uit het natekenen van prenten, het natekenen van pleisterbeelden en het tekenen naar een levend mannelijk model. Hoewel het getekende en geschilderde landschap zich in die tijd nog mag verheugen in een bloeiende populariteit, is er op de Academie toch een zekere discrepantie in het tekenonderwijs. Daar stond nog steeds de historieschilderkunst met het mensbeeld centraal. Voor landschapsschilders en -tekenaars in opleiding had de Academie dan ook maar weinig te bieden. Uit niets blijkt dat er op de Academie in het landschapsteken werd gedoceerd. Toch hadden de meeste directeuren, onder wie Van Noorde, deze specialisatie wel in hun portefeuille. Alleen in een rede van Jan Gerard van Waldorp, bij de prijsuitreiking van de Teekenacademie in 1777, vinden we in aansluiting op zijn behandeling van het perspectief vermeld dat men daarna kon overgaan

tot de landschappen, die 'uit de schoonste tekeningen en allerbest uit een vlijtige navolging der natuur zelf geleerd konden worden.' Hoewel er meerdere aanbevelingen zijn jongelingen het tekenen van landschappen te onderwijzen, is de kans groot dat landschapsschilderen alleen in het atelier van de meester werd onderwezen. De studies werden buiten, naar de natuur, gemaakt.

Van Noordes kwaliteiten als kunstenaar, onderwijzer en bestuurder waren ook Teylers Stichting opgevallen. Toen Vincent Jansz van der Vinne in 1785 zijn functie als kastelein en opzichter der kunstverzamelingen van Teylers Museum ter beschikking stelde, dachten de directeuren meteen aan Van Noorde, die echter voor deze eervolle baan bedankte. Collega Wybrand Hendriks nam de functie wel aan en vervulde die nog tot 1819.

Rondreis

Zoals al eerder vermeld heeft Van Noorde nooit een tekenreis voor een uitgever ondernomen. Toch bevat een schetsboek in het Noord-Hollands Archief 31 tekeningen van een reis tussen 24 mei en 18 juni 1756 door Nederland. Van een groot deel der schetsen is de uitgewerkte versie bekend. Zo diende het schetsboek wellicht als een stalenboek, waaruit geïnteresseerden een keuze konden maken. Vooral omdat er van meerdere schetsen meerdere uitwerkingen bekend zijn, ligt dit wel voor de hand. Zijn reisroute is vanwege enkele hiaten niet duidelijk te volgen,

Hunebed te Gieten. Pen in bruin penseel in grijs, gesigneerd en gedateerd rechtsonder: C.V.N. ad viv.del. 1756. Noord-Hollands Archief, inv.nr.53-013419K.

maar wellicht is familiebezoek in Genemuiden en Zutphen de echte reden van de reis geweest. Op 24 mei maakte hij zijn eerste schets te Zwartsluis, waaruit afgeleid kan worden dat de heenreis per schip over de Zuiderzee heeft plaatsgevonden. Via Meppel,

Diever, Rolde, Eext, Anlo en Vries kwam hij op 27 mei in Groningen aan en was hij de volgende dag alweer in Assen. Tussen 29 mei en 1 juni reisde hij van Genemuiden naar Zwolle, Kampen en Hattem. Op 5 juni was Van Noorde te Bentheim en reisde via

Oldenzaal en Almelo naar Vriezenveen waar hij op 7 juni aankwam. In het Kleefse land verbleef hij van 9 tot 13 juni, terwijl hij op 15 juni te Nijmegen was. Dan resteren er nog twee schetsen van het Huis te Dieren (16 juni) en de kerk van Amerongen (18 juni).

Vismarkt. Aquarel, gesigeneerd en gedateerd rechtsonder: C:V:Noorde 1767. Noord-Hollands Archief, inv.nr.53-000387M.

Actualiteit

Hoe Van Noorde het veranderende stadsgezicht wist vast te leggen, is al gememoreerd. In 1768 maakte hij vlak voor de afbraak van het Heilige Geesthuis, hoek Krocht-Kruisstraat, enkele tekeningen, in 1769 gevolgd door tekeningen van het net nieuwe Hofje van Oorschot dat op dezelfde plek was gebouwd. Een andere oost-indische inkttekening heeft als onderschrift *De oude Osse-Markt te Haarlem, te zien van de Scheepmakersdijk, na't afbreken der Huizen, Sept 1768*. Daar verrees later het Diaconiehuis, later de Koudenhornkazerne, die nu als politiebureau in gebruik is. Een ander mooi voorbeeld is

binnen Haarlem van Harme Jansesveld te zien naar de oude ossemarkt, en't Ruiterstal, afgebroken in april 1763, 't welk gebouwd was 1750. Ook in zijn schetsboek zijn meerdere van deze journalistieke voorbeelden voorhanden, de Vismarkt uit 1766 voor de afbraak in 1767, de afbraak van molen Spaarn en Wind in 1776, de net nieuwe kerk van Spaarnwoude in 1768 en het nieuwe Hofje van Noblet in 1763. Zijn interesse voor het veranderende stadsgezicht blijkt ook uit aantekeningen op de versozijde van sommige tekeningen. Een tekening uit 1761 met de blekerijen buiten de Zijlpoort krijgt jaren later nog de notitie: *Dit voorste Bleekje is gesloopt in 't Jaar 1769*.

In een tweede schetsboekje komt nog zo'n

geannoteerde geschiedenis voor. De schets van een gezicht vanaf het Harmenjansveld naar de Oude Ossenmarkt met de Ruiterstal is gedateerd maart 1763, met de aantekening dat de ruiterstal in april van dat jaar afgebroken werd. Een grote uitgewerkte tekening is ook gedateerd 1763. Dezelfde situatie, maar dan met ijs en sneeuw, is gedateerd 1767, waarop de al eerder geamoveerde ruiterstal nog te zien is. Maar de tekening gaat vergezeld van een aantekening in Van Noordes handschrift: *binnen Haarlem van Harme Janses veld te zien naar de oude osse-markt, en 't Ruiterstal, afgebroken in April 1763, 't welk gebouwd was 1750*. Na 't Leeven getekend door Corn: van Noorde 1763, en opgemaakt 1767. Niet alleen informatie over de geschiedenis van het voorgestelde dus, maar over de totstandkoming van de tekening.

Dieren

Dezelfde actualiteit als bij het veranderende stadsgezicht, vinden we terug bij zijn diertekeningen. Geen zelfstandige tekeningen als natuurstudie, maar naar aanleiding van actuele gebeurtenissen, zoals twee potvisstrandingen en dieren op de kermis die vanwege hun exotische voorkomen op een grote belangstelling konden rekenen. In het schetsboek treffen we een hyena (1763), een leeuw (1756), een ijsbeer en een rhinoceros (1756) aan, alle van de Haarlemse kermis. De molensteen- of maanvis die voor de kust van Zandvoort was gevangen, was als curiositeit in 1783 te Haarlem te zien. Het schetsboek bevat ook vijf potvissschetsjes van twee ver-

Molen Spaar-en-Wind. Aquarel en pen, gesigeneerd en gedateerd rechtsonder: door C.v.Noode, naar't leeven getek: 1776. Noord-Hollands Archief, inv.nr.53-003220K.

schillende dieren, respectievelijk uit 1762 en 1764. Deze dieren die niet in de Noordzee thuishoren, strandden geregeld aan de Nederlandse kust door een defect navigatiesysteem. Tussen 1531 en 1788 zijn er maar liefst 41 strandingsgevallen bekend. In 1762 was het ruim honderd jaar geleden dat er in Nederland een potvis was aangespoeld. Het is dan ook geen wonder dat maar liefst vier kunstenaars uit Haarlem naar het strand snelden om deze gebeurtenis vast te leggen: Cornelis van Noorde en zijn leerling Johannes Swertner, Jan Augustini en Vincent Jansz van der Vinne. Van allen werd uiteindelijk een prent van de potvisstranding uitgegeven. Van de tweede stranding uit 1764 zijn alleen afbeeldingen van Van Noorde en van

Van der Vinne bekend. Ook dit keer maakten zij een prent van de stranding, zodat velen van deze bijzondere gebeurtenis kennis konden nemen.

Uit Van Noordes veilingcatalogus blijkt dat er nog meer dieren door hem zijn getekend, waaronder kameleons, een vleermuis, olifanten en een kameel. Een Groenglanzende Mol tekende hij voor Arnout Vosmaer, opzichter van de natuurhistorische verzamelingen van Willem V, die sinds 1771 een dierentuin had bij het Grote Loo te Apeldoorn. Het diertje was in 1783 vanuit de Kaap de Goede Hoop met nog twee andere exemplaren op sterk water aangekomen in het stadhoudelijke kabinet en werd in 1787 beschreven. Dit is de enige keer dat een bijdrage van zijn hand in een dergelijk boek terecht kwam.

Hyena. Pen en penseel, gedateerd 1763. Schetsboek Cornelis van Noorde, p. 69. Noord-Hollands Archief, inv.nr.53-999001.

Gestrande potvis. Ets, ingekleurd, gesigneerd en gedateerd: Cornelis van Noorde 1764 19 februari. Noord-Hollands Archief, Provinciale Atlas, inv.nr. 480-0184.

Twee gestrande potvissen. Zwart en rood krijt, wit gehoogd op blauw papier. Schetsboek Cornelis van Noorde, pp.140-141. Noord-Hollands Archief, inv.nr.53-999001.

Schetsboeken

Het eerste schetsboek van Van Noorde bestaat uit 146 pagina's en twee schutbladen. Voornamelijk achterin zijn blauwe schetsbladen ingeplakt. De bundel is in een perkamenten band gebonden. Op de voorzijde staat in bruine inkt nummer 14. Het boek bevat ongeveer tachtig schetsen die meestal gedateerd zijn en voorzien van een korte aantekening, in sommige gevallen in een later handschrift. Een signatuur ontbreekt maar de toeschrijving aan Van Noorde is buiten kijf. De meeste schetsen bevinden zich aan de recto-zijde, lopen soms over twee pagina's door of hebben hun vervolg op een gedeelte van de volgende recto-zijde. Die werkwijze komt ook voor in een bewaard gebleven schetsboek van zijn collega Hendrik Spilman. Op de topografische schetsen geeft Van Noorde vaak in schrift wat extra informatie om in het atelier tot een zo getrouw mogelijke weergave te komen. Vooral het soort dakbedekking, kleuren en correcties in de vorm van hoger of lager komen het meest voor. Ook bij collega's, onder wie Cornelis Pronk, komen we die aantekeningen in hun schetsboeken regelmatig tegen. Achterin heeft Van Noorde het schetsboek in omgekeerde vorm gebruikt.

Gezien het omvangrijke oeuvre van deze kunstenaar zal dit schetsboek er een van de vele zijn geweest. Misschien dat het nummer 14 op de voorzijde al in die richting wijst. Ook bestaat de mogelijkheid dat andere schetsen op grote losse vellen werden gemaakt. Dit royalere werken op een schetsblok zien we

meerdere malen door bijvoorbeeld Cornelis Pronk afgebeeld als voorgrondopvulling voor zijn topografische gezichten. Samenvattend kan worden opgemerkt dat dit schetsboek een bijzondere plaats inneemt tussen de exemplaren van zijn kunstzinnige tijdgenoten, zowel qua verscheidenheid aan onderwerpen, de topografische verspreiding als qua tijdsduur en informatieve bijschriften.

Werkwijze

Een tweede schetsboek van Van Noorde kon in 1992 door het archief worden aangekocht. De grote waarde ligt vooral in de schetsen die in uitgewerkte versie als ets terechtkwamen in de *Aangenaame Gezichten in de vermaakelijke landsdouwten van Haarlem* (1761-1763). Groot was de verrassing toen bleek dat het archief al een deel van het schetsboek in zijn bezit had. Vijf losse tekeningen, waarschijnlijk ooit door Van Noorde met de schaar verwijderd, hadden al meer dan twee eeuwen een eigen leven geleid. Waarschijnlijk bestond het schetsboek uit vier katernen van zes vellen, die alleen aan de voorzijde werden gebruikt. Dat zou kunnen betekenen dat Van Noorde hierin 48 tekeningen heeft gemaakt. Maar helaas is het niet meer compleet; sommige bladen zitten los, andere zijn er uitgescheurd of uitgeknipt. Overgebleven zijn 20 tekeningen, waarvan 18 topografische schetsen rond Haarlem. Ook in dit boekje gebruikte de kunstenaar soms de naastliggende verso-zijde om de tekening te completeren. De tekeningen zijn gedateerd tussen 1761 en 1765. Dat bete-

kent, in vergelijking met het andere schetsboek, dat Van Noorde in meerdere schetsboeken tegelijkertijd werkte, Het tweede exemplaar heeft een extra langgerekt formaat (28,5 cm) en was misschien speciaal aangeschaft (of gemaakt) om de tekeningen voor de prentreeks in *Aangenaame Gezichten* te kunnen tekenen. Uiteindelijk werden de etsen toch beduidend minder lang (20 cm). Als tussenstadium tussen schets en ets tekende Van Noorde een voorbeeld waarnaar geëts moest worden. Ook hiervan bevinden zich voorbeelden in het Noord-Hollands Archief.

Op meerdere plaatsen in het schetsboek is te zien dat er bladen zijn verwijderd. Vaak zijn in het hart van het schetsboek delen van een tekening in inkt of potlood waar te nemen. In enkele gevallen was het mogelijk een bewaard gebleven losse tekening naadloos aan deze restjes papier te leggen. Waarschijnlijk hadden kopers interesse in de schetsen, die Van Noorde niet meer natekende maar als schets uitwerkte tot een zelfstandige, soms geaquarelleerde tekening. Op die manier kwamen, nog tijdens het leven van Van Noorde, verschillende bladen uit het schetsboek bij verzamelaars terecht.

Bert Sliggers is conservator bij Teylers Museum. In 1982 verscheen van zijn hand 'Het schetsboek van Cornelis van Noorde 1731-1795: het leven van een veelzijdig Haarlems kunstenaar'.

De topografisch-historische atlas van het Noord-Hollands Archief en Cornelis van Noorde

Het Noord-Hollands Archief bezit naast meer dan 34.000 strekkende meter archivalia en een bibliotheek met zo'n 70.000 titels, ook een enorme collectie beeldmateriaal. Het gaat om ongeveer 550.000 (!) beelden. Deze verzameling wordt doorgaans aangeduid als topografisch-historische atlas.

Het Noord-Hollands Archief is als openbaar lichaam ingesteld in 2005 en vormt een fusie tussen het Rijksarchief in Noord-Holland en de Archiefdienst voor Kennemerland (AVK). De AVK werd in 1997 opgericht als samenwerkingsverband tussen de gemeentearchieven van Haarlem en Velsen, maar groeide uit tot een regionaal archief voor alle gemeenten in Midden-Kennemerland (IJmond) en Zuid-Kennemerland. Voor 2005 was de collectie beeldmateriaal bekend onder de naam Kennemer Atlas.¹ De kern daarvan wordt gevormd door wat eerder de 'Stedelijke Atlas Haarlem' werd genoemd. Deze berustte bij het Gemeentearchief Haarlem. Het is een verzameling topografisch beeldmateriaal (prenten, tekeningen, kaarten, foto's etc.), met betrekking tot Haarlem en omgeving, historieprenten, portretten van bekende Haarlemmers en werken van Haarlemse meesters.

De Stedelijke Atlas Haarlem omvat meer dan 111.000 stuks beeldmateriaal. Atlassen en kaartboeken: 65; losse gedrukte kaarten: 1000; manuscriptkaarten: 500; tekeningen en prenten: 17.500; affiches: 1000; bouwtekeningen: 2750; dia's: 8800; prentbriefkaarten: 20.000; foto's: 60.000. Daarnaast berusten in het Noord-Hollands Archief collecties van andere gemeenten die binnen het Noord-Hollands Archief

Cornelis van Noorde in zijn atelier, tekening in pen en penseel door H. Kobell (1751-1779).

Noord-Hollands Archief, inv.nr. 53-0014026.

samenwerken en de zogenoemde Provinciale Atlas Noord-Holland.² Het is een uiterst waardevolle verzameling die behoort tot de belangrijkste van ons land. Het is misschien wel de meest imposante schatkamer van Haarlem.

In deze bijdrage concentreren we ons op de Stedelijke Atlas Haarlem.³ We geven een schets van de geschiedenis en ontwikkeling van deze verzameling en gaan na hoeveel en wat voor soort werken van de hand van Cornelis van Noorde hierin te vinden zijn en hoe die daarin terecht zijn gekomen.

De eerste grote aankoop

Haarlem was in de loop der eeuwen in het bezit gekomen van een aantal kaarten, prenten en tekeningen.⁴ Van systematisch verzamelen was echter tot het midden van de 18de eeuw geen sprake. In 1750 overleed in Amsterdam de koopman Jacob Marcus. Van zijn collectie boeken, prenten, tekeningen en kaarten werd door de boekverkopers gebroeders Schouten een catalogus samengesteld. De hele verzameling werd in september 1750 geveild. Al het materiaal met betrekking tot Haarlem, in totaal 86 stuks, werd door de stadshistorienschrijver Pieter Langendijk voor rekening van de stad Haarlem voor f 100,- aangekocht. Hierbij waren onder andere portretten van Coster en Kenau en '28 tekeningen, zoo met als zonder couleuren, rakende het beleg van Haarlem door Saenredam, met een korte Beschrijving, extra fraay'. De

Pieter Langendijk (1683-1756). Noord-Hollands Archief, Provinciale Atlas, inv.nr. 587-0313.

beschrijving in de catalogus is zo beknopt dat bij veel nummers niet meer is na te gaan om wat voor tekening of prent het precies ging.⁵ De dag van deze belangrijke aankoop, 7 september 1750, kunnen we als de geboortedatum van de Stedelijke Atlas Haarlem beschouwen.

Wilson

Precies honderd jaar later werd de collectie fors uitgebreid. In 1850 werd in Amsterdam de collectie E. de Burlett geveild, bestaande uit 169 'kunstboeken', portefeuilles met tekeningen en prenten. Deze collectie was al eerder in 1807 geveild, maar was toen in de familie De Burlett gebleven. Het grootste gedeelte van deze reusachtige collectie werd in 1850

aangekocht door J.T. Bodel Nijenhuis en berust nu in de Universiteit Leiden. De vijf omslagen met betrekking tot Haarlem werden echter gekocht door het Haarlemse gemeenteraadslid en lid van de Provinciale Commissie van Geneeskundig Toezigt Klaas Kaan. Kaan, geboren 1797 in Wormerveer, gehuwd met de uit Purmerend afkomstige Cornelia Pauw (1795-1837), was in Haarlem apotheker en 'chemist'. Later staat hij als 'koopman' vermeld. Hij woonde in de Grote Houtstraat 67.⁶ Over Klaas Kaan is weinig bekend, maar we weten wel dat hij een flinke portretverzameling had.⁷

Kaan heeft weinig plezier van zijn aankoop uit de collectie De Burlett gehad, want hij overleed al begin 1852. Toen zijn bezit werd geveild, kocht de Haarlemse textielabrikant Thomas Wilson (1840-1890) de collectie en schonk deze aan de gemeente. In zijn brief van 27 september 1852 aan burgemeester en wethouders schrijft Wilson heel bescheiden dat de collectie 'welligt eene plaats bij het archief verdient'. De raad aanvaardde op 6 oktober deze royale schenking.

De verzameling-De Burlett/Kaan/Wilson, doorgaans aangeduid als de collectie-Wilson, telt 564 items, vooral topografische tekeningen van Haarlem en omgeving, maar er zitten ook veel tekeningen in naar historische, religieuze of mythologische voorstellingen van Haarlemse schilders, zogenaamde kopieën naar Haarlemse meesters. Zeven van de meest bekende 18de- en 19de-eeuwse

J.W. Wilson (1815-1883). Noord-Hollands Archief, inv.nr. 54-46283.

Haarlemse kunstenaars zijn er met in totaal 285 tekeningen vertegenwoordigd: Hendrik Tavernier (99), Hendrik Spilman (47), Cornelis van Noorde (46), Pieter van Loo (41), leden van de familie Van der Vinne (24), Hendrik Keun (15) en Wybrand Hendriks (13). Helaas is niet meer na te gaan hoe de familie De Burlett de tekeningen van Cornelis van Noorde had verworven.⁸

Stadhuis

De collectie-Wilson werd ondergebracht in de Stadsbibliotheek, die zich bevond op de verdieping van het Prinsenhof, eens de westelijke vleugel van het achter het stadhuis gelegen Dominicanenklooster. De bibliothecaris A. de Vries liet een inventaris opstellen, met in 23 pagina's een beknopte beschrijving van de 564 tekeningen in de vijf kunstboeken.⁹

In 1863 verhuisde de verzameling naar het in 1862 gestichte Stedelijk Museum van Schilderijen en Oudheden, de voorloper van het Frans Hals Museum.¹⁰ Dit museum lag ook op de verdieping van het voormalige kloostercomplex, maar dan van de oostelijke en zuidelijke vleugel. Ook de tekeningen en prenten die al op het Haarlems gemeentearchief aanwezig waren, werden in 1864 aan het museum overgedragen.¹¹ Beide collecties werden beschreven in een *Catalogus der tekeningen en prenten op het Museum der Stad Haarlem*, die in 1864 verscheen en voor 25 cents in het museum te koop was. De catalogus van 60 pagina's bevatte een korte

beschrijving van 756 nummers, waarvan 75 procent afkomstig was van de schenking-Wilson. De collectie, nog steeds in portefeuilles opgeborgen, was voor bezoekers te bezichtigen. Die werden verzocht, aldus de catalogus, 'zich daags te voren aan te melden bij den Gemeente-Secretaris of een der leden van de Commissie voor het Museum'. Deze catalogus, waarvan nooit een bijgewerkte editie is verschenen, is het eerste en laatste overzicht van de collectie prenten en tekeningen van de Stedelijke Atlas Haarlem.¹²

Verdere uitbreiding

In 1864 kocht de stad op de veiling van het bezit van stadsbibliothecaris A. de Vries 140 tekeningen en prenten betreffende (de geschiedenis van) Haarlem, waarvoor slechts f 55,56 hoefde te worden betaald.¹³

In 1867 werd in de instructie van de Commissie van Toezigt op het Stedelijk Museum bepaald dat de commissie alleen verantwoordelijk was voor 'schilderijen en oudheden'. De hele collectie prenten en tekeningen werd toen bij het Gemeentearchief ondergebracht, dat juist dat jaar de vleugel boven de noordelijke kloostergang in het stadhuis-complex had betrokken. De gemeentearchivaris mr. A.J. Enschedé wist de Stedelijke Atlas de jaren daarna flink uit te breiden. Er kwamen tientallen schenkingen binnen, zoals - in twee portefeuilles en twee kunstboeken - van de Coster-kenner A. van der Linde (1867). Enschedé zegt hiervan dat deze verzameling op één lijn kan worden gesteld met de collectie-Wilson.¹⁴ Daarnaast kan de schenking van de monumentenpionier Victor de Stuers worden genoemd.¹⁵ Ook op veilingen wist Enschedé heel wat fraais voor het archief aan te kopen, zoals op de verkopen van het bezit van Jhr. L.J. Quarles van Ufford (1874) en A. van der Willigen (1875-1877). Enschedé deed vrijwel elk jaar persoonlijk ook schenkingen ten behoeve van de Stedelijke Atlas, net als aan het Gemeentearchief, het Stedelijk Museum en de Stadsbibliotheek. Gedurende 22 jaar (1874-1896) had Enschedé de leiding over alle drie deze instellingen. In de jaren 1879-1883 schonk Enschedé onder andere zes tekeningen van Cornelis van Noorde aan het Gemeentearchief.¹⁶ Directeuren van Teylers Stichting schonken in 1877 vier tekeningen van Van Noorde.¹⁷

C. Ekama (1824-1891). Noord-Hollands Archief, Provinciale Atlas, inv.nr. 587-0146.

Ekama

In 1876 wist mr. Enschedé de bekende Haarlemse arts en verzamelaar dr. C. Ekama, die een zeer uitgebreide collectie tekeningen en prenten bezat, over te halen een flink deel van zijn verzameling aan de stad af te staan. Het betrof tien kunstboeken met in totaal zo'n 700 topografische tekeningen en prenten. Het heeft maar weinig gescheeld of Haarlem liet deze unieke kans lopen, maar uiteindelijk werd de collectie voor f 500,- verworven.¹⁸ De Stedelijke Atlas telde nu 25 portefeuilles, waaronder vijf van de collectie-Wilson en tien van de collectie-Ekama.

Het is zonder grondig onderzoek niet precies na te gaan hoeveel en welke werken van Cornelis van Noorde zich bij de genoemde 700 tekeningen bevonden. Wij schatten zelf ongeveer veertig stuks.¹⁹

Een 'onbekrompen' legaat

Een jaar later, in 1877, werd de Stedelijke Atlas met nog een bijzondere collectie uitgebreid. Bij zijn overlijden bleek C.G. Voorhelm Schneevoogt zijn enorme collectie tekeningen en prenten van welgeteld 101 Haarlemse kunstenaars, totaal ruim 3000 stuks, aan de gemeente te hebben gelegateerd, met de 'kunstkas' waarin de portefeuilles waren opgeborgen.²⁰ Daarnaast legateeerde hij de gemeente ook nog een bedrag van f 1.000,-. De rente van dit kapitaal moest worden gebruikt om de verzameling te vermeerderen en te completeren. Directeuren van Teylers Stichting kregen een recht van voorkoop en kochten 122 prenten, waaronder 62 prenten van Cornelis Dusart en 56 van Hendrik Goltzius. En zo kwamen eind 1877 op het stadhuis bijna 3000 prenten binnen. Deze werden gevoegd bij de rest van de Stedelijke Atlas, die op het gemeentearchief berustte.

Voorhelm Schneevoogt had overigens al zijn tekeningen en prenten in een eigenhandig geschreven catalogus genoteerd, keurig alfabetisch per graveur, met daarbij steeds de prijs die hij ooit had betaald.²¹ Wij besteden wat meer aandacht aan Voorhelm omdat zijn verzameling de meest omvangrijke is die de Stedelijke Atlas Haarlem ooit heeft verworven.

Voorhelm Schneevoogt

Carl Gottfried Voorhelm Schneevoogt werd in 1802 geboren als telg van een Haarlems doopsgezind geslacht dat al twee eeuwen succesvol bloembollen kweekte en exporteerde.²² De kwekerij was gevestigd aan de Kleine Houtweg. De vader van Carl was een onwikkeld en kunstlievende man, die veel maatschappelijke functies vervulde. Carl trok al vroeg zijn eigen lijn en was rond 1830 zelfstandig kweker geworden. In 1837 moest zijn vader het bedrijf liquideren, 'wegens een verouderde handelswijze en een teruglopende afzetmarkt.'²³ De zaak werd door de familie Krelage voortgezet. Carl zette daarna een bedrijf op samen met de bekende tuin- en landschapsarchitect J.D. Zocher (1790-1870). Hij was actief in allerlei besturen, maar had vooral belangstelling voor muziek. Vanaf 1829 tot zijn overlijden was hij secretaris van Toonkunst. Na zijn dood liet hij een bedrag na van f 2.000,- om een

C.G. Voorhelm Schneevoogt (1802-1877). Noord-Hollands Archief, inv.nr. 54-0046031.

Haarlems muziekkfonds te stichten, dat nog steeds bestaat. Daarnaast was hij sinds 1854 directeur van Teylers Stichting.

Na het overlijden van zijn vrouw in 1865 ging de kinderloze weduwnaar, die schatrijk was maar overigens voor zichzelf sober leefde, actief prenten verzamelen van kunstenaars die kortere of langere tijd in Haarlem hadden gewerkt. Zijn collectie bestond vooral uit etsen en gravures, maar telde ook houtsneden en steendrukken. Meer dan de

helft zijn 17de-eeuwse prenten, de 16de en 18de eeuw zijn met elk ongeveer 20 procent vertegenwoordigd, de 19de eeuw met 5 procent.

Voorhelm leerde al verzamelend en studierend veel over de prentkunst. In 1873 publiceerde hij een boek over de naar Rubens gegraveerde prenten, waarvoor hij alle Europese prentenkabinetten bezocht. In de catalogus van zijn eigen verzameling verwijst hij veel naar standaardwerken op het gebied van de prentkunst zoals Bartsch en Nagler. Vaak geeft hij ook aan van wie of uit welke collectie of veiling hij prenten heeft aangekocht. Hij had een heel netwerk van contacten met verzamelaars, veilinghouders en handelaren. Zo komt de gerenommeerde prentenhandelaar W.E. Drugulin uit Leipzig 61 keer in de catalogus van Voorhelm voor. Toen de Utrechtse architect, kunstkenner en verzamelaar Christiaan Kramm in 1875 overleed, kocht Voorhelm op de veiling uit diens collectie 39 bladen met grafiek. Op de veiling van de nalatenschap van een andere Utrechtse verzamelaar, C.C.J. de Ridder, een arts maar tevens directeur van de boekhandel Kemink en Zoon, kocht hij in 1871 maar liefst 307 bladen, waaronder voor f 200,- het vrijwel complete prentwerk (233 stuks) van de Haarlemmer Hermanus van Brussel.²⁴ Een heel goede slag sloeg Voorhelm ook met de collectie-Van der Willigen. De kunstverzamelaar en schrijver A. van der Willigen, geboren 1766, was een veelgezien gast in het ouderlijk huis van Carl Voorhelm.²⁵ Toen Van der Willigen, ongehuwd, in 1841 overleed, liet hij zijn belangrijke collectie schilderijen, prenten en tekeningen en een forse bibliotheek na aan zijn neef A. van der Willigen Pz, geboren in 1810. Deze was arts in Haarlem, maar ook een kunstliefhebber. Van der Willigen jr. breidde de geërfde verzameling fors uit. Ook publiceerde hij in 1863 een belangrijk boek met gegevens over Haarlemse kunstenaars.²⁶ Omdat zijn gezondheid sterk achteruitging, was hij gedwongen zijn verzameling van de hand te doen. De collectie was zo omvangrijk, dat er tien veilingen voor nodig waren om alles te verkopen. Op enkele van deze veilingen, gehouden in de periode 1875-1877, heeft Voorhelm heel wat prentwerk gekocht. Met Van der Willigen, die in 1876 overleed, onderhield hij overigens goede relaties. Ze schonken aan elkaar prenten en ruilden of kochten onderhands van elkaar. De naam Van

Een blad uit het Album 'Houtsneden' etc. door Cornelis van Noorde, uit het legaat Voorhelm Schreevoogt. Noord-Hollands Archief, inv.nr. 53-999007.

der Willigen komt in de catalogus Voorhelm 31 keer voor, bij 200 (groepen) prenten.

Ook met de verzamelaar J.Ph. van der Kellen (1831-1906), vanaf 1875 directeur van het Rijksprentenkabinet in Amsterdam, onderhield Voorhelm vriendschappelijke relaties.²⁷ Zijn naam komt welgeteld 49

Een blad uit het Album met houtsneden van Van Noorde/Van der Vinne. Noord-Hollands Archief, inv.nr. 53-999008.

keer voor in de catalogus van Voorhelm. Ze schonken, ruilden of kochten prenten van elkaar. Zo kreeg Voorhelm door een ruil met hem 'de complete collectie van Van Noorde' in zijn bezit, zoals hij in zijn catalogus aantekent. Het gaat hier niet om tekeningen maar vrijwel uitsluitend om grafiek. De van Van der Kellen afkomstige verzameling-Van Noorde zit nog steeds in een aparte map.²⁸ Het gaat om 230 stuks.²⁹ Daarnaast had Voorhelm al eerder werk van Van Noorde verworven. In zijn catalogus tekent hij er 28 aan. Voorzover na te gaan, komen deze alle ook voor in de van Van der Kellen verworven collectie-Van Noorde.

Overzien we de collectie-Voorhelm Schneevoegt van bijna 3000 items, dan blijkt dat 85 procent bestaat uit werken van zeventien Haarlemse kunstenaars(families). Het gaat om de graveursfamilie Matham met 384 prenten, Jan van der Velde (276), Cornelis van Noorde (230), Philips Galle (259) en Hermanus van Brussel (233). Van Dirk de Bray zijn 187 nummers aanwezig, waarvan 182 stuks gekocht voor f 66,- op de veiling-Vis Blokhuisen en de rest voor f 43,- op de veiling-Van der Willigen.³⁰ Veel werk is ook aanwezig van de kunstenaars Aldert van Everdingen (198), Hendrik Goltzius (126), Hendrik Spilman (125), Dirk Coornhert (100), Cornelis Dusart (65), Egbert van Panderen (79), Jan van Huchtenburg (47), Romeyn de Hooghe (45), Pieter Holsteyn (43), Maarten van Heemskerck (62) en de kunstenaarsfamilie Van der Vinne (42).

Houtsneden en vignetten

Hierboven spraken we over de collectie-Voorhelm Schneevoogt van zo'n 3000 nummers, waaronder een aparte map met 230 stuks grafisch werk van Van Noorde. Maar er is meer, veel meer. Tot het legaat Voorhelm Schneevoogt behoorde ook een album met 'Houtsneden, prentteekeningen en gegraveerde prenten door C. van Noorde'.³¹ Dit album telt 321 houtsneden (en een enkele tekening), alle geplakt op grote bladen, soms wel tien op een vel. Het is een bonte verzameling alfabetten, initialen, titelvignetten, boekillustraties en kopieën naar zeer oude meesters. Alles van de hand van de duidelijk zeer productieve Van Noorde. Een aantal is gegraveerd door Hermanus Numan (1744-1820), naar ontwerp van Cornelis van Noorde.

De topografisch-historische atlas bezit nog een soortgelijk album, waarin werk zit van Van Noorde en van Vincent Jansz. van der Vinne (1736-1811).³² Wat Van Noorde betreft gaat het om zo'n 150 ongenummerde items. Het album bevat allerlei werk voor Johannes Enschedé, zowel voor het bedrijf als voor Enschedé privé. Verder alfabetten, letters, reclamebiljetten en zogenaamde fabrieksmerken. Deze laatste werden gebruikt door de vele tientallen bedrijfjes werkzaam in de textielindustrie. Pakketten waarin textiel werd verpakt, werden afgesloten door daarop gedrukte fabrieksmerken te plakken. Hierop stond dan meestal een afbeelding met de naam van het bedrijf of de patroon.

Het Noord-Hollands Archief bezit daarnaast

twee leggers of controleboeken van het Lintweversgilde en nog een los album met 'fabricqs-mercken' met daarin honderden fabrieksvignetten in verschillende technieken van onder anderen De Bray, Van der Vinne en Cornelis van Noorde.³³

In deze vijf albums en boeken samen zitten naar onze schatting 500 items van de hand van Van Noorde. Hierbij laten we de dubbel buiten beschouwing.

Dit alles is vrijwel onbekend, fascinerend materiaal, dat wacht op nadere beschrijving en bestudering.

Een pronkkamer

Op initiatief en op kosten van de al vaker genoemde stadsarchivaris, museumdirecteur en stadsbibliothecaris mr. Enschedé, werd in 1886 in het stadhuiscomplex een ruim vertrek overdadig en fraai ingericht en in gebruik genomen om de Stedelijke Atlas te bewaren.³⁴ Dit vertrek werd de Schneevoogtkamer genoemd. Het werd met de Stedelijke Atlas in die jaren een bezienswaardigheid. Men sprak over een deftige pronkkamer waar men zich in 17de-eeuwse sfeer de zeldzaamste afbeeldingen van de stad kon

Schneevoogtkamer op het stadhuis. Noord-Hollands Archief, inv.nr. 54-041991-0278.

Mr. A.J. Enschedé (1829-1896). Noord-Hollands Archief, inv.nr. 53-015992XL.

laten tonen. Enschedé en vooral zijn opvolger archivaris Gonnet, hielden hier of in de Archivariskamer regelmatig 'kunstbeschouwingen' voor leden van de gemeenteraad en, vanaf 1901, ook voor leden van de Historische Vereniging Haarlem.³⁵

Wederom Ekama

In 1891 overleed Ekama. De 700 prenten en tekeningen die hij vijftien jaar tevoren aan de gemeente had verkocht, waren maar een gedeelte van zijn 'zeer belangrijke verzameling boeken, platen & penningen'.³⁶ Deze werd in april 1891 geveild.³⁷ Vrijwel alle 'teekeningen, prenten, portretten en merkwaardigheden' werden door het ijveren van A.J. Enschedé door de stad Haarlem aangekocht, ongeveer 1590 stuks. Enschedé meldde trots dat hiermee 'eene aanwinst is gedaan, zooals wellicht nooit meer zal voorkomen, maar de stedelijke atlas is thans ook tot zulk een benijdenswaardige volledigheid gebracht, dat niet kan verondersteld worden, dat voorhands door bijzondere personen eene verzameling van Haarlemsche tekeningen van zoodanigen omvang kan gevormd worden, dat die met de stedelijke collectie zou kunnen wedijveren.'³⁸ De gedrukte catalogus telt twaalf nummers waarin werk van Van Noorde wordt genoemd.³⁹

De Stedelijke Atlas in later tijd

In 1913 verhuisde het hele interieur van de Schreevoogtkamer naar het dat jaar gestichte

Frans Hals Museum. De Stedelijke Atlas bleef op het stadhuis, maar werd verplaatst naar de kamer van de gemeentearchivaris, die enkele jaren later tot leeszaal annex studie-zaal van het gemeentearchief werd ingericht. Toen in 1936 het gemeentearchief van het stadhuis naar de Janskerk in de Jansstraat

verhuisde, ging de Stedelijke Atlas mee. Sinds 1970 heeft de atlas een eigen conservator. Tot 1980 was dit W.F.H. de Lugt, daarna Frans Tames, vanaf 2010 drs. Alexander de Bruin. Na de verbouw en restauratie van de Janskerk tot publiekscentrum van het Noord-Hollands Archief verhuisde de

Stedelijke Atlas Haarlem in 2007 naar de locatie Kleine Houtweg van het Noord-Hollands Archief.

De collectie werd nog enkele keren fors uitgebreid. In 1940 gaf de Historische Vereniging Haarlem de 'Atlas Verdwijnd Haarlem' in

Leeszaal en studiezaal van het Gemeentearchief op het stadhuis. Noord-Hollands Archief, inv.nr. 54-000486.

bruikleen.⁴⁰ Deze bestond uit circa 500 prenten en kaarten, 1500 foto's en 5000 prentbriefkaarten. In 1967 en 1979 werden de collecties ontvangen van de Haarlemse artsen A. Melchior (1898-1962) en O.H. Dijkstra (1899-1976), in totaal meer dan 1000 tekeningen. De helft hiervan zijn topografisch van belang. Van Melchior zijn ook veel tekeningen van het leven in Haarlem tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een zeer belangrijke prentbriefkaartenverzameling (totaal zo'n 18.000 stuks, waarvan 7.800 van Haarlem en omgeving) werd in 1997 ontvangen van de erven van Lou Braakman.

De tekeningen van Cornelis van Noorde komen niet vaak op de markt. De laatste 35 jaar zijn er door het Noord-Hollands Archief in totaal zes aangekocht: in 1976 en 1977 bij Th. Laurentius (drie stuks, waarvan twee uit de collectie Th. Hoog), in 1981 bij Prentenantiquariaat Henk Becker, in 2003 bij Antiquariaat Asher en in 2005 bij Antiquariaat A.G. van der Steur.⁴¹

Vermakelyke landsdouwen

In 1761 verscheen bij de Haarlemse uitgever Jan Bosch het boek *Aangename Gezichten in de Vermakelyke Landsdouwen van Haarlem* met daarin 25 etsen. Het *Vervolg* uit 1762 telde 45 etsen, het *Tweede Vervolg* uit 1763 bevat 66 etsen.⁴² De etsen zijn van de hand van Hendrik Spilman (44 stuks) en Cornelis van Noorde (22 stuks).⁴³ Beiden werkten naar door hen zelf ter plaatse gemaakte tekeningen.⁴⁴ Er staan steeds drie langwerpige afbeeldingen per pagina. De Provinciale Atlas Noord-Holland bezit zes bladen met steeds drie prenten per pagina en nog drie losse prenten. Het Noord-Hollands Archief bezit de meeste van de 22 prenten van Van Noorde ook nog los, veelal in meerdere exemplaren.

Twee schetsboeken

In 1875 verwierf het Gemeentearchief Haarlem een schetsboek van Cornelis van Noorde met daarin 80 schetsen uit de periode 1756-1783.⁴⁵ Het gaat om 31 schetsen van een reis uit 1756 door Nederland, 37 topo-

Noorder Buiten Spaarne. Potlood en penseel in grijs, gedateerd 24 september 1767.

Schetsboek Cornelis van Noorde, p. 93. Noord-Hollands Archief, inv.nr.53-999001.

grafische schetsen van Haarlem en omgeving en 12 schetsen van dieren. Het Noord-Hollands Archief bezit enkele tientallen tekeningen die een uitwerking zijn van deze schetsen.

In 1992 kon het Gemeentearchief een tweede schetsboek aankopen, dat overigens lang niet compleet is.⁴⁶ Van de oorspronkelijk vermoedelijk 48 schetsen zijn er 20 overgebleven, waarvan 18 topografische schetsen rond Haarlem, gedateerd 1761-1765. Vijf van deze schetsen zijn uiteindelijk in uitgewerkte versie als ets in de *Aangename Gezichten* terechtgekomen. Na aankoop bleek dat het archief al vijf losse tekeningen bezat, die ooit uit dit schetsboek zijn geknipt, waarvan er twee als ets zijn uitgevoerd.⁴⁷

Vijftig onbekende tekeningen

De Stadsbibliotheek Haarlem bezit een vrijwel onbekend handschrift uit 1761 met vijftig originele gewassen pentekeningen van Cornelis van Noorde, vele gesigneerd en gedateerd 1761. Het manuscript (18 x 21 cm) bevat vijftig gedichtjes van acht regels, met daarbij steeds een tekening (8 x 9 cm). De gedichten gaan over de gelijkenissen in het Nieuwe Testament. De titel luidt: *De Gelijkenissen van onzen Heer Jezus*

Christus in vijftig teekeningen met 8 regelige bij-schriften, en uitgeschreven door A.P. Het is niet bekend wie deze A.P. is. De tekeningen laten een invloed van Jan Luyken zien, en ook de gedichtjes zijn in diens stijl. Mogelijk komen deze uit de nalatenschap van Luyken. Het handschrift is niet in druk verschenen en ook van de tekeningen heb ik er nooit een gepubliceerd gezien.⁴⁸

Cornelis van Noorde

We hebben hierboven gezien dat werken van Cornelis van Noorde op allerlei manieren in het bezit van de stad Haarlem zijn gekomen. De belangrijkste zijn:

- 1852: schenking Wilson, 46 tekeningen
- 1875: aankoop schetsboek met 80 schetsen
- 1876 en 1891: aankoop Ekama, circa 40 tekeningen
- 1877: schenking Voorhelm Schneevoogt (uit bezit Van der Kellen), 230 stuks grafiek en twee albums met ca. 520 stuks houtsneden, vignetten, fabrieksmerken etc. Totaal ca. 750 prenten.
- 1992: aankoop tweede schetsboek met 20 schetsen.

Daarnaast kunnen worden genoemd schenkingen door particulieren als mr. A.J. Enschedé en instellingen als Teylers Stichting. En natuurlijk aankopen van particulieren, antiquaren en op veilingen. Overigens is op dit moment van veel Van Noorde-items in het Noord-Hollands Archief de herkomst onbekend.

We hebben een poging gedaan al het werk van Cornelis van Noorde in het Noord-Hollands Archief door onze handen te laten gaan.⁴⁹ Na veel zoek, gepuzzel en getel komen we op zo'n 1100 werken: ongeveer 250 tekeningen, 100 schetsen en circa 750 stuks grafiek. Bij grafiek hebben we dubbel en min of meer identieke exemplaren niet meegerekend.⁵⁰ Ongeveer 150 werken zijn, met afbeelding, te vinden op de website van het Noord-Hollands Archief. Veel is echter nog niet gedigitaliseerd, van vele werken is ook geen beschrijving voorhanden. Aan inventariserings- en beschrijvingsarbeid zijn in het Noord-Hollands Archief nog vele tientallen mensjaren te gaan.⁵¹

Een oeuvrecatalogus van deze belangrijke Haarlemse kunstenaar is hard nodig. Een mooi onderwerp voor een dissertatie! Hopelijk geeft deze bijdrage daartoe een aanzet.

Tot slot

Cornelis van Noorde was een veelzijdig kunstenaar. In allerlei technieken (tekening, aquarel, ets, gravure, houtsnede) leverde hij werk voor de drukkerij en lettergieterij van Johannes Enschedé, maakte hij portretten, en voorstellingen van dieren en religieuze onderwerpen en vervaardigde hij kopieën naar oude meesters. Het meest belangrijk zijn de topografische tekeningen van Haarlem en omstreken die met hun fijne penvoering, levendige stoffering en vaak fraaie kleuren, een verrukkelijk beeld geven

van het stedelijk en landelijk leven in en rond Haarlem in de periode dat Van Noorde actief was (circa 1750-1770).

Door zijn topografisch werk kunnen we deelgenoot worden aan het geluk waarvan in het voorwoord van de *Aangename Gezichten* sprake is. Onder de voordeelen van het menschlyk leeven is het voorzeker een byzonder geluk te mogen wonen in eene aangename landstreek, die door verscheidenheid van bevallige gezichten, gelegenheid geeft, om door vermakelyke wandelingen, door behulp van gemakkelyke ry-tuigen, of op andere wyzen, zig eerlyk en geneuchelyk te vermaaken. Dit voordeel ondertusschen hangt veel af van 't lot onzer geboorte en van omstandigheden, die buiten ons bereik waren, en 't voegt dus dien het te beurt valt, dat hy het behoorlyk waard-eere: want inderdaad, het kan eene merkelyken invloed op ons gelukkig leeven hebben.⁵²

Voor de noten bij dit artikel zie p. 43 en 44.

Wim Cerutti is secretaris van de Stichting Vrienden van het Noord-Hollands Archief en publiceert regelmatig over de geschiedenis van Haarlem.